

OPORTUNIZAM, INSTITUCIJE I MORALNI TROŠKOVI: SOCIOKULTURNA DIMENZIJA NESLUŽBENOGA GOSPODARSTVA U HRVATSKOJ 1995-1999.*

Dr. sc. Aleksandar ŠTULHOFER
Filozofski fakultet, Zagreb

UDK: 331.526.8-053.6(497.5)

Ivan RIMAC
Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", Zagreb

Sažetak

Smatrajući da su uzroci i dinamika neslužbenoga gospodarstva neodvojivi od sociokulturne dimenzije, autori analiziraju dinamiku oportunitizma i (ne)povjerenja u institucije u Hrvatskoj tijekom druge polovice devedesetih godina. Provedene se analize temelje na radu u kojemu je prvi autor ponudio teorijsku konceptualizaciju sociokulturne dimenzije neslužbenoga gospodarstva (Štulhofer, 1997). Mjerenje dinamike oportunitizma i (ne)povjerenja u institucije provedeno je na podacima prikupljenim u Svjetskom istraživanju vrijednosti – Hrvatska 1995. (N = 1170) i Europskom istraživanju vrednota – Hrvatska 1999. (N = 1003). Rezultati pokazuju da se u promatranom razdoblju razina oportunitizma smanjila, kako s obzirom na intenzitet tako i s obzirom na rasprostranjenost, pri čemu nije došlo do promjene njegove dobne strukture (najmlađa je dobna skupina i dalje najsklonija oportunitizmu). Za razliku od oportunitizma, s kojim je pozitivno povezano, nepovjerenje u institucije se povećalo, poglavito u najmlađoj dobnoj skupini. S obzirom na teorijski model u kojem razina oportunitizma odražava moralne troškove vezane za sudjelovanje u neslužbenom gospodarstvu, ali i određena metodološka ograničenja u mjerenju (ne)povjerenja u institucije, redukcija oportunitizma i gospodarski rast u poslijeratnom razdoblju sugeriraju umjereno smanjivanje neslužbenoga gospodarstva u Hrvatskoj tijekom druge polovice devedesetih.

Ključne riječi: neslužbeno gospodarstvo, Hrvatska, oportunitizam, povjerenje u institucije, moralni troškovi, sociokulturni čimbenici

---

* *Primljeno (Received): 1. 11. 2001.*

Prihvaćeno (Accepted): 31. 12. 2001.

Uvod

Neslužbeno, neformalno, podzemno ili “sivo” gospodarstvo (NG)¹ jedan je od najzanimljivijih socioekonomskih fenomena. Razlozi tome dobro su poznati. NG je sveprisutna pojava koju nije moguće precizno izmjeriti, a čiji je odnos prema gospodarskom rastu i društvenom razvoju kontradiktoran (Schneider i Enste, 2000; Portes, 1994; Frey i Schneider, 2000). No u razmatranju brojnih paradoksa vezanih za NG lako je previdjeti njegov središnji moment: isprepletenost univerzalnosti i kontradiktornosti spram rasta – na kojemu se temelji sustavna analiza NG-a. Naime, razumijevanje multideterminiranosti NG-a tzv. endogenim (gospodarskim) i egzogenim (sociokulturnim) varijablama znatno je osiromašeno promotre li se te dvije dimenzije odvojeno. Promatrana zasebno, posvemašnost NG-a sugerira njegovu neovisnost o sociokulturnom kontekstu. Glede dvoznačnosti odnosa prema rastu, situacija je obrnuta. Tu se, pak, čini da se NG može objasniti isključivo pozivanjem na institucionalne i sociopsihološke osobitosti.

Polazna točka ovoga rada jest stav da se *uzroci i dinamika* NG-a ne mogu razumjeti izvan sociogospodarske matrice, prostora u kojemu gospodarski i kulturni uvjeti čine jedinstveno ishodište individualnih akcija.² Takvo shvaćanje nije, daka-ko, novo (Portes, 1994; Schneider i Enste, 2000; Portes i Sassen-Koob, 1987). Svrha je njegova isticanja podsjećanje na važnost interdisciplinarnog pristupa i potrebu teorijskoga i metodološkog pluralizma. Takav je postupak osobito važan pri analizi socioekonomskih zbivanja u tranzicijskim zemljama, u kojima su posljedice nedavnih krupnih gospodarskih i društvenih promjena još uvijek dio svakidašnjice. Primjer tranzicijskih (ili, možda, već posttranzicijskih) društava jasno je iscrtao povezanost gospodarstva, politike i kulturnih obilježja (Feige i Ott, 1999; Eilat i Zinnes, 2000; Štulhofer, 2000).

U nastavku rada ponuđena je analiza dinamike sociokulturnih čimbenika povezanih s NG-om, pri čemu empirijsko mjerenje obuhvaća razdoblje druge polovice devedesetih godina. Prvi odjeljak razmatra prijašnji pokušaj mjerenja NG-a u Hrvatskoj, njegove rezultate i primijenjenu metodologiju koju ovaj rad slijedi. U drugom se odjeljku opisuju uzorci i korišteni instrumenti, a u trećemu rezultati bivarijatnih i multivarijatnih analiza. Posljednji dio rada donosi sažeti prikaz i kontekstualizaciju nalaza.

---

¹ U ovome se radu pod neslužbenim gospodarstvom (NG) ili “gospodarstvom u sjeni” razumijeva *sva gospodarska aktivnost, izravna i neizravna* (npr. porezna evazija), *koja intencionalno izbjegava službene statistike*, tj. ostaje nezabilježena. Premda je predložena definicija NG-a istodobno i preuska i nedovoljno precizna (Frey i Schneider, 2000), čini se da nijedna od dosad ponuđenih definicija nije uspjela zadovoljiti sve kriterije (Schneider i Enste, 2000:79).

² U tom je smislu razlikovanje “endogenih” i “egzogenih” varijabli u kontekstu NG-a samo ekonomistička konvencija. Iz toga slijedi kako se redukcija NG-a nužno temelji na *istodobnom djelovanju* sociokulturnih, pravnih i gospodarskih mjera.

NG u Hrvatskoj

Godine 1995. pokrenuto je prvo sustavno istraživanje NG-a u Hrvatskoj. Prema objavljenim rezultatima, NG je sredinom devedesetih godina iznosilo “najmanje 25 posto” BDP-a (***, 1997:11). Ta je brojka usporediva s drugim procjenama, koje nas svrstavaju u skupinu zemalja sa srednjom zastupljenošću NG-a (Eilat i Zinnes, 2000: 42)³. Prema tim mjerenjima, najveći se porast NG-a u tranzicijskim zemljama dogodio u razdoblju između 1990. i 1993. godine, nakon čega je uslijedila stagnacija. Na moguće negativne implikacije takve dinamike osvrnuli su se voditelji hrvatskog projekta, upozoravajući na mogućnost da NG postane trajno obilježje nacionalnoga gospodarstva⁴ (Bićanić i Ott, 1997).

U spomenutom je domaćem istraživanju sudjelovao i prvi autor ovoga teksta. U jednome od dva projektna rada pokušao je rasvijetliti sociokulturnu pozadinu NG-a u Hrvatskoj, oslanjajući se, poglavito, na tezu prema kojoj je oportunizam približna mjera (*proxy*) spremnosti na sudjelovanje u NG-u (Štulhofer, 1997). Provedene su empirijske analize pokazale visoku razinu oportunizma – u usporedbi s okolnim tranzicijskim i netranzicijskim zemljama – i njegovu povezanost s nepovjerenjem u institucije i percepcijom siromaštva (Štulhofer, 1997:136). No najvažnijim se rezultatom, dugoročno najviše zabrinjavajućim, pokazala negativna veza između dobi, obrazovanja i oportunizma, odnosno činjenica da su upravo mlađi i obrazovaniji ispitanici najskloniji oportunističkim stavovima. U zaključku, taj je nalaz prokomentiran kao “mogućnost ‘prirodne’ reprodukcije NG-a” koja omogućuje perzistiranje fenomena (i) usprkos pozivnim pomacima u službenom gospodarstvu (Štulhofer, 1997: 138).

Zorno ograničenje analize NG-a kojom se mjeri razina oportunizma, tj. činjenica da se ne bavi mjerenjem NG-a⁵, postaje manje akutan problem raspoložemo li longitudinalnim podacima. Međusobno usporedive informacije, prikupljene u dvije ili više vremenskih točaka, omogućuju uočavanje sociokulturnih trendova koje potom sučeljavamo s gospodarskim indikatorima i ekonometrijskim mjerama NG-a. Na taj se način otvara mogućnost testiranja postulirane povezanosti endogenih i egzogenih čimbenika NG-a⁶, te analize njihove međusobne dinamike.

Autori ovoga teksta s olakšanjem priznaju kako sebi nisu zadali taj zadatak. Ciljevi naše kratke studije mnogo su skromniji i čine tek dio pripremnih radova za predloženo testiranje. Prvi od njih jest ustanoviti promjene u razinama oportunizma i (ne)povjerenja u institucije tijekom razdoblja 1995-1999. te utvrditi dinamiku *moralnih troškova* sudjelovanja u NG-u za svaku od tri velike dobne skupine. Za predviđanje buduće dinamike NG-a nije, naime, svejedno je li oportunizmu najsklonija ekonomski marginalna, najstarija ili pak ekonomski najaktivnija dobna sku-

---

³ Autori razlikuju tri skupine zemalja: onu s malom (<20% BDP-a), srednjom (između 20 i 40% BDP-a) i velikim udjelom NG-a (>40% BDP-a)

⁴ Sposobno i za samostalno generiranje promjena.

⁵ Mjeri isključivo veličinu *moralnih troškova* sudjelovanja u NG-a.

⁶ Poglavito analizom podudarnosti njihovih krivulja.

pina. Drugi je cilj usporediti *strukturu* sociokulturne pozadine NG-a u dvije vremenske točke, tj. ispitati je li došlo do promjene u odnosima među pozadinskim varijablama koje smatramo važnima za razumijevanje NG-a, kao što su sociodemografska obilježja ispitanika i stavovi o gospodarstvu. Ispuniti te ciljeve značilo bi osvijetliti “egzogeni” generator NG-a u Hrvatskoj.

Uzorak i instrumenti

Spomenuti rad (Štulhofer, 1997) temeljio se na podacima prikupljenim 1995. godine. U međuvremenu je provedeno slično istraživanje, čija su pitanja/varijable uvelike usporedivi (usp. Črpić i Rimac, 2000). Stoga se ova studija nastavlja na prethodnu i pokušava ocrtati *dinamiku* sociokulturnih čimbenika NG-a u Hrvatskoj.

Rezultati prikazani u ovom i sljedećem odjeljku⁷ potječu iz istraživanja provedenih 1995. i 1999. godine na slučajnom i stratificiranom nacionalnom uzorku. Prvo od njih, *Svjetsko istraživanje vrijednosti – Hrvatska 1995.* (WVS, 1995), obuhvatilo je 1 170 ispitanika, a drugo, *Europsko istraživanje vrednota 1999.* (EVS, 1999), nešto manje, ukupno 1 003 ispitanika.⁸ Oba su uzorka birana multietapnom probablističkom metodom izbora ispitanika iz svih regija Hrvatske. U istraživanju su sudjelovale osobe u dobi između 18 i 80 godina. Temeljna obilježja obaju uzoraka prikazuje tablica 1. Valja uočiti veliku zastupljenost visokoobrazovanih ispitanika i podzastupljenost ispitanika s osnovnim obrazovanjem. Ta je činjenica nedvojbeno ograničavajući činitelj pri interpretaciji rezultata, no mišljenja smo da upravo najobrazovaniji segment populacije, imajući na umu pristup resursima i medijskoj prezentaciji, ima najsnažniji utjecaj na stvaranje dominantnih društvenih vrijednosti.

Sljedeći nacrt analiza prikazanih u ranijem radu (Štulhofer, 1997), oba su uzorka podijeljena u tri velike dobne skupine (A, B, i C; usp. tabl. 1), kako bi bilo moguće pratiti i utjecaj generacijske pripadnosti na intenzitet oportunizma i druga sociokulturna obilježja relevantna za NG. Dobne skupine, svojevrsni *generacijski klasteri*, analitički su zanimljivi jer prezentiraju specifične sociokulturne mreže određene životnim ulogama (B skupina je, primjerice, profesionalno i obiteljski angažirana od skupine A), odgovarajućim interesima i izvorima informiranja.

Dakako, granice između dobnih skupina nisu jednako oštro povučene u oba istraživanja. Podjela slijedi logiku dobnih skupina, što drugim riječima znači da se ispitanici koji su 1995. godine bili na gornjem rubu skupine A (riječ je o ispitanicima koji su tada imali 26, 27, 28 ili 29 godina) u istraživanju 1999. godine pojavljuju se u skupini B.

U analizama koje navodimo korišteni su sljedeći instrumenti.⁹

---

⁷ Statističke su obrade izvršene na neponderiranim podacima.

⁸ Istraživanje WVS-1995. provela je Erasmus gilda (Zagreb), a EVS-1999. Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

⁹ Za njihovu teorijsku razradu usp. Štulhofer (1997).

Tablica 1. Sociodemografska obilježja uzoraka

	WVS-1995.	EVS-1999.
Ukupno anketiranih (N)	1 170	1 003
<i>prosječna dob</i>	46,2	39,2
<i>dobne skupine (N)</i>		
A (18-29 godina)	216 (18,5%)	410 (40,9%)
B (30-50 godina)	506 (43,2%)	413 (41,2%)
C (51-80 godina)	448 (38,3%)	180 (17,9%)
<i>spol (%)</i>		
Ž	52,7	57,3
M	47,3	42,7
<i>obrazovanje (%)</i>		
osnovna škola	22,8	14,3
srednja škola	51,3	63,5
viša ili visoka škola	25,9	22,2
<i>veličina mjesta rođenja (%)</i>		
do 2 000 stanovnika	32,5	35,4
2 000 – 10 000	16,1	23,2
10 000 – 50 000	13,1	14,4
50 000 – 500 000	20,2	11,1
Zagreb	18,1	16

Indeks oportunitizma obuhvaća dvije varijable kojima se mjeri odnos prema pozrenoj evaziji (*Može li se opravdati izbjegavanje plaćanja poreza?*) i korupciji (*Može li se opravdati primanje mita?*). Na oba pitanja ispitanici su odgovarali koristeći se skalom od deset stupnjeva. Indeks je prosječna vrijednost postignuta na obje skale, pri čemu veća vrijednost označava izraženiji oportunizam.

Nepovjerenje u institucije mjereno je pitanjima o (ne)povjerenju u pravni sustav i Sabor. (Za razliku od WVS-a 1995, upitnik EVS 1999. nije sadržavao pitanje o razini povjerenja u vladu.) U oba slučaja odgovori su bilježeni na skali od četiri stupnja (*veoma veliko, prilično, malo i nikakvo povjerenje*). Indeks čini prosječni rezultat na obje skale. Veća vrijednost označava veće nepovjerenje.

Sklonost egalitarnoj distribuciji jedan je od dva indikatora *gospodarskog tradicionalizma*, karakterističnoga za kolektivistička gospodarstva. U hrvatskom primjeru, gospodarski je tradicionalizam dio kulturnog naslijeđa ili inercije, skup navika usvojenih u prijašnjemu gospodarskom i političkom sustavu. Prihvaćanje egalitarizma mjereno je pitanjem valja li povećati ili smanjiti razlike u plaćama. Za odgovor je bila predviđena skala od deset stupnjeva, od kojih prvi označava izrazitu nesklonost, a posljednji izrazitu sklonost egalitarnoj raspodjeli.

Sklonost državnom paternalizmu otkriva pitanje o tome tko bi trebao preuzeti brigu o dobrobiti građana. Bi li to trebala učiniti država ili, prije, sami pojedinci,

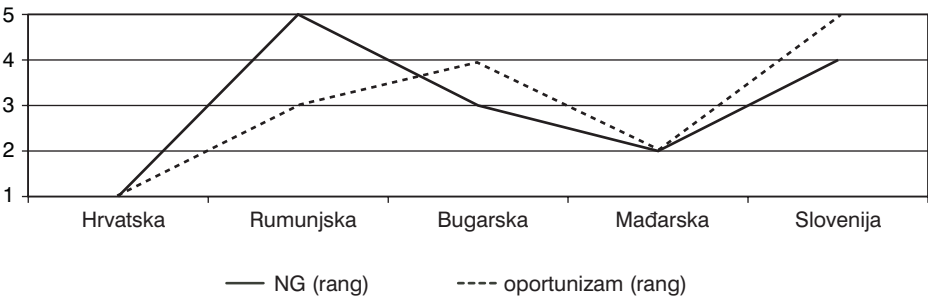
preuzimajući veću odgovornost? Indikator se temelji na skali od deset stupnjeva, pri čemu veća vrijednost upućuje na izraženiju sklonost paternalizmu.

Rezultati i rasprava

Temeljna teorijska pretpostavka rada jest da se dinamika društvenog oportunizma podudara, barem okvirno, s dinamikom NG-a. Mehanizam koji povezuje ta dva fenomena jesu *moralni troškovi* (MT).¹⁰ Djelovanje mehanizma je jednostavno: širenje oportunizma putem svakodnevnih interakcija aktera dovodi do snižavanja MT-a, odnosno do povećane spremnosti na zaobilaženje ili kršenje normi. Samo kršenje normi ima, dakako, povratno djelovanje. Prođe li nekažnjeno, pomaže širenju oportunizma.

Kao što je već spomenuto, validnost korištenja oportunizma u analizi NG-a temelji se na sličnosti njihovih krivulja, odnosno, ako je riječ o jednokratnom mjerenju u više zemalja, na podudaranju rangova. Slika 1. donosi primjer takve analize, provedene na malom uzorku tranzicijskih zemalja. Premda ne doseže statističku značajnost (Spearmanov $\rho = 0,7$; $p > 0,05$), podudaranje krivulja je zamjetljivo, kao i činjenica da Hrvatska i Mađarska imaju najviše rangove.¹¹

Slika 1. Oportunizam i NG u pet tranzicijskih zemalja¹²

Plauzibilno je pretpostaviti kako određena razina oportunizma postoji unutar svake zajednice. U stvarnosti na tu apsolutnu i stoga apstraktnu “stopu oportunizma” presudno utječu gospodarski kontekst i povijesno specifični kulturni razvoj. Kao što je dobro poznato, u tranzicijskim zemljama obje dimenzije djeluju izrazito nepovoljno. Tranzicijski su troškovi, osobito početkom devedesetih godina, doveli

¹⁰ Za empirijsku pretpostavku koja upućuje na različitu “moralnu cijenu” postupaka vezanih za izbjegavanje poreza usp. Kirchler, Maciejovsky i Schneider (2001).

¹¹ Što je rang viši, oportunizam je, odnosno NG, rasprostranjeniji.

¹² Podaci o NG-u uzeti su od Schneidera i Enstea (2000:101-102); za svaku je zemlju na temelju dostupnih mjerenja izračunana prosječna vrijednost. Prosječna se veličina NG-a za sve zemlje osim za Hrvatsku odnosi na razdoblje 1990-1993, kada su prikupljeni i podaci o rasprostranjenosti oportunizma. Za Hrvatsku su uzete vrijednosti za razdoblje 1994-1995. Podaci o veličini oportunizma preuzeti su od Štulhofera (1997: 130), a temelje se na rezultatima međunarodnog istraživanja *World Values Study* (Basanez, Inglehart i Moreno, 1996).

do pada životnog standarda u većinskom dijelu populacije (***, 1998) te do brzog društvenog raslojavanja koje je, zahvaljujući medijskoj ponudi kriminalnih aspekata pretvorbe, rezultiralo velikim razočaranjem i cinizmom. U toj anomijskoj situaciji smanjivanje moralnih troškova dodatno je ubrzalo kulturno naslijeđe obilježeno nepovjerenjem u institucije vlasti i oskudnom civilnošću. Moralna je dimenzija postkomunističke tranzicije, drugim riječima, i situacijski i povijesno određena.

Godine 1995. razina oportunitizma u Hrvatskoj bila je najviša unutar skupine koju je činilo pet tranzicijskih zemalja i pet zemalja EU-a (Štulhofer, 1997: 130-131). Četiri godine kasnije situacija je nešto povoljnija – usp. tablicu 2. Intenzitet oportunitizma se smanjio, što podrazumijeva rast moralnih troškova.¹³ Smanjila se također i varijabilnost intenziteta oportunitizma *unutar* populacije, što upućuje na porast slaganja o tome što je (društveno i/ili osobno) prihvatljivo, a što nije.

Tablica 2. Razina oportunitizma u Hrvatskoj 1995-1999.

	WVS-1995.	EVS-1999.
Indeks oportunitizma (veći broj, izraženiji oportunitizam ¹⁴)	M (s.d.)	
	2,9 (2,6)	2,2 (1,9)
	p<0,01	

Slika 2. daje detaljniji uvid u dinamiku oportunitizma u promatranom razdoblju. Trend smanjenja oportunitizma podjednako je izražen na oba indikatora. No je li riječ o redukciji *intenziteta*, *rasprostranjenosti* oportunitizma ili o kombinaciji? Odgovor na to pitanje važno je za razmišljanje o dinamici NG-a. Naime, smanjivanje intenziteta na štetu rasprostranjenosti može biti manje poželjno nego obrnuti proces.¹⁵ Analize koje smo proveli kako bismo odgovorili na postavljeno pitanje pokazuju da je riječ o *istodobnom* smanjivanju obiju dimenzija.¹⁶

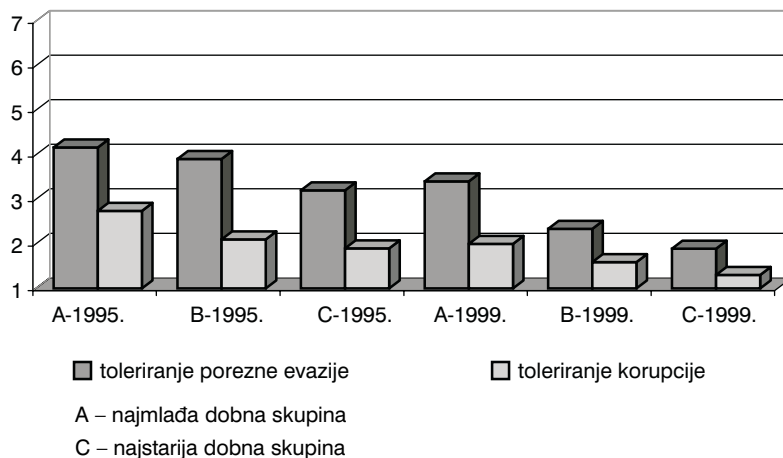
¹³ Opravdano je pretpostaviti da se dio redukcije u intenzitetu oportunitizma može pripisati i “povećanju koristi od korištenja službenoga gospodarstva”, osobito kada je riječ o poduzećima “sa značajnim potencijalom rasta”. Taj uvid dugujemo anonimnom recenzentu.

¹⁴ Prvi od deset stupanjava na skali označava *potpuni izostanak* oportunitizma; svi ostali iskazuju određeni *intenzitet* oportunitizma.

¹⁵ Velik broj pojedinaca sklonih poreznoj evaziji veći je problem od malog broja pojedinaca spremnih i na podmićivanje kako bi smanjili svoja porezna izdvajanja.

¹⁶ U istraživanju 1999. godine nultu je razinu oportunitizma iskazalo otprilike dvostruko više ispitanika (54%) nego prije.

Slika 2. Elementi oportunitizma: porezna evazija i korupcija 1995-1999.

Suprotno očekivanju koje se temeljilo na duljini socijalizacije u bivšem sustavu, prvi je autor u ranijem radu ustanovio kako najveću razinu oportunitizma iskazuju najmlađe, a ne najstarije generacije (Štulhofer, 1997). Kao što pokazuje slika 2, u međuvremenu nije došlo do promjene. Oportunitizmu su i nadalje najskloniji ispitanici u najmlađoj, a najmanje skloni ispitanici u najstarijoj dobnoj skupini. Kao i pri prvom mjerenju, razlike među dobnim skupinama statistički su značajne na oba indikatora ($p < 0,01$).

Temeljna socioekonomska obilježja ispitanika sklonih oportunitizmu dana su u tablici 3. Sukladno prethodnom rezultatu, oportunitizam je pozitivno povezan s obrazovanjem i ekonomskim statusom. Premda je riječ o slabim vezama koje s vremenom dodatno slabe, one upućuju na mogućnost djelomične postojanosti hrvatskog NG-a na promjene stope nezaposlenosti.

Tablica 3. Povezanost između oportunitizma i odabranih sociodemografskih varijabli¹⁷

1995. 1999.	Indeks oportunitizma	Obrazovanje	Prihodi
indeks oportunitizma	/	0,15* 0,09*	0,18* 0,11*
obrazovanje	0,15* 0,09*	/	0,44* 0,30*
prihodi	0,18* 0,11*	0,44* 0,30*	/
* $p < 0,01$			

¹⁷ Budući da su *obrazovanje* i *prihodi* ordinalne varijable, tablica prikazuje Spearmanove veličine ρ , neparametrijske koeficijente korelacije. Isti su koeficijenti zbog izrazito nagnutih distribucija korišteni i u analizama prikazanim u tablici 4.

Osim sociodemografskih obilježja, strukturu oportunizma određuje i odnos prema institucijama. Prema ranijoj studiji, oportunizam je pozitivno povezan s nepovjerenjem u pravosudne institucije i vladu, a negativno s gospodarskim tradicionalizmom (Štulhofer, 1997:136). Prva je veza logična. Nedostatak povjerenja u institucije sustava – njihovu djelotvornost, moralnost i/ili pravednost – proizvodi oportunizam ne kao iracionalni bunt, već kao *racionalnu strategiju*. Druga je povezanost, ona prema kojoj prihvaćanje gospodarskog tradicionalizma smanjuje oportunizam, manje samorazumljiva. O čemu je riječ? Prema otprilike izloženom tumačenju (Štulhofer, 2000:106-108), stavovi koji iskazuju gospodarski tradicionalizam (prihvaćanje egalitarne raspodjele i “društvenog”/državnog vlasništva, preferiranje kolektivne brige za pojedinca i sl.) primarno su vezani za socijalizaciju u bivšem gospodarskom sustavu. Iz toga proizlazi da se njihova suprotstavljenost oportunizmu može objasniti na dva međusobno povezana načina. Budući da gospodarski tradicionalizam najčešće zastupaju ispitanici iz najstarije dobne skupine, njihov se ispodprosječni oportunizam može pripisati kako dobi – u kojoj povlačenje iz gospodarskih aktivnosti dovodi do smanjivanja racionalnosti oportuno ponašanja¹⁸ – tako i naslijeđenome ideološkom odbijanju egoizma bogaćenja.¹⁹

Tablica 4. donosi usporedni prikaz strukture stavova o oportunizmu u dvije vremenske točke. Dimenzije u kojima je došlo do promjene označene su sjenčanjem.

Prema očekivanju, odnos između oportunizma i nepovjerenja u institucije ostao je nepromijenjen. Nepovjerenje i oportunizam, čini se, hrane se jedno drugim. Ipak, u novijem je istraživanju povezanost nešto slabije izražena. Razlog tome jest različita dinamika dviju pojava. Razina oportunizma se, kao što smo vidjeli (tabl. 2) smanjila, a razina nepovjerenja povećala (usp. sl. 4).

Tablica 4. *Povezanost između oportunizma, nepovjerenja u institucije i gospodarskog tradicionalizma*

1995. 1999.	Indeks oportunizma	Nepovjerenje u institucije	Egalitarna distribucija	Državni paternalizam
indeks oportunizma	/	0,22** 0,16**	-0,13** 0,02	-0,09** -0,04
nepovjerenje u institucije		/	-0,07** -0,01	-0,02-0,05
egalitarna distribucija			/	-0,31** -0,05
<p<0,05; > p<0,01				

Odnos između oportunizma i gospodarskog tradicionalizma (sklonost egalitarnoj distribuciji i državnom paternalizmu) ostavlja drukčiju sliku. Prijašnja je pove-

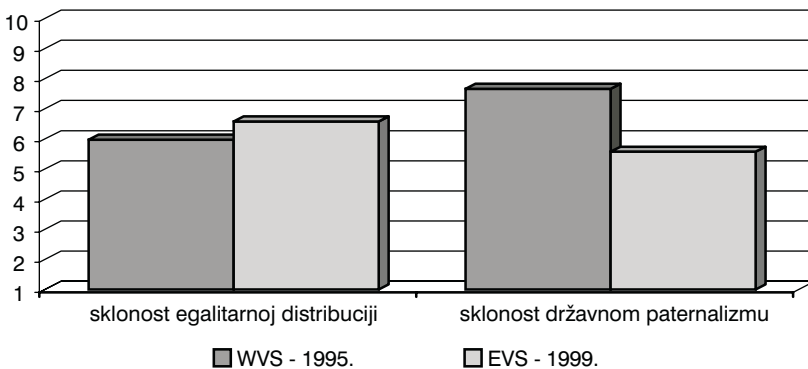
¹⁸ Povećavajući time pripadajuće moralne troškove.

¹⁹ U kolektivističkoj ideologiji individualno se bogaćenje interpretira kao uspjeh “na račun drugih”, postignut prijevarom ili iskorištavanjem.

zanost nestala. Provedene analize, uključujući i multiple regresije²⁰, ne pomažu u tumačenju tog rezultata. Činjenica je da izostankom međusobne povezanosti pokazatelja prestaje mogućnost korištenja gospodarskog tradicionalizma kao validne teorijske konstrukcije.²¹ Je li razlog tome dezintegracija kolektivističke koncepcije gospodarstva²² ili nešto drugo, na temelju podataka kojima raspoložemo nije moguće utvrditi.

Slika 3. pokazuje razlike u prihvaćanju egalitarne distribucije i sklonosti državnom paternalizmu. Na oba je indikatora ustanovljena statistički značajna razlika među mjerenjima ($p < 0,01$). Osobito se zanimljivim čini velika promjena u odnosu spram državne brige za pojedinca. Bila to posljedica povećanog nepovjerenja u djelotvornost, moralnost i pravednost vlasti (Matić, 2000; Štulhofer, 1999) – koja bi tada trebala biti povezana s nepovjerenjem u institucije i oportunizmom – ili nečega drugog, ispitanici iskazuju povećano prihvaćanje individualne odgovornosti.

Slika 3. *Gospodarski tradicionalizam 1995-1999.*

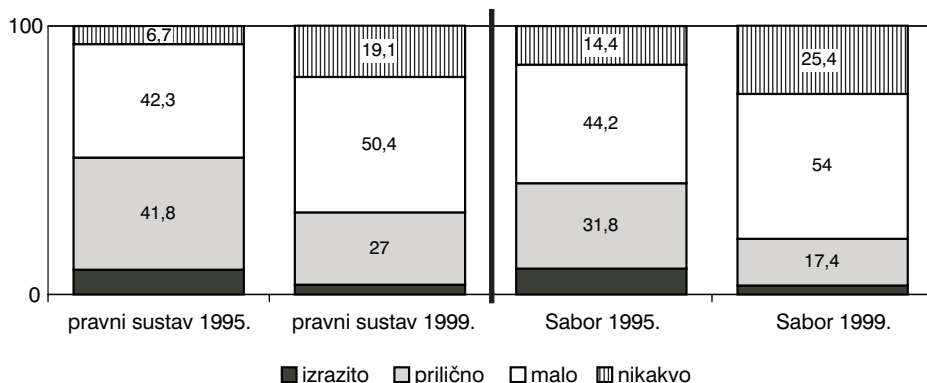
Vratimo se pitanju nepovjerenja u institucije. Slika 4. detaljno predočuje promjene nastale od polovice do kraja devedesetih godina. Trend je u oba primjera identičan. Znatno se povećalo nepovjerenje i u pravni sustav i Sabor. Razloga za tu negativnu promjenu nedvojbeno je više, no pri interpretaciji svakako valja uzeti u specifičan trenutak u kojemu je provedeno prvo istraživanje. Prikupljanje podataka 1995. godine poduzeto je nedugo nakon posljednje velike i uspješno okončane vojne operacije. Ta je činjenica mogla rezultirati privremenim bujanjem povjerenja.

²⁰ One potvrđuju da su dob i nepovjerenje u institucije najvažniji prediktori oportunizma u obje vremenske točke.

²¹ Razlike u korelacijama oportunizma i egalitarne distribucije te paternalizma i egalitarne distribucije statistički su značajne uz 1% rizika. Značajnost razlika (u dvije vremenske točke) testirana je primjenom Fisherovih z-vrijednosti (Guilford, 1956).

²² Što je, imajući na umu da već jedno desetljeće živimo u tržišnom sustavu, plauzibilna teza.

Slika 4. Povjerenje u institucije 1995-1999. (%)

Kada je riječ o dobnoj strukturi nepovjerenja, u ranijoj je studiji utvrđeno da najmanje nepovjerenje u pravni sustav iskazuju najstariji ispitanici (Štulhofer, 1997: 134). U kasnijem je istraživanju razlika među dobnim skupinama iščezla. No nije tako kada je riječ o Saboru. U obje godine mjerenja najmlađa dobna skupina iskazuje najviše, a najstarija najmanje nepovjerenja ($p < 0,01$). Ostaje, dakako, pitanje koliko je nepovjerenje najmlađe dobne skupine odraz nove, postmoderne ili postmaterijalističke kulturne klime koju obilježava skepsa, nepovjerenje i osipanje lojalnosti spram formalnih institucija (Halman, 1995; Abramson i Inglehart, 1995; Fukuyama, 1999; Putnam, 2000).

Rasprava i zaključak: NG u Hrvatskoj potkraj devedesetih

Sučeljavanje s NG-om trenutačno ima visoko mjesto na listi prioriteta mnogih vlada. Imajući na umu znatan porast NG-a u zemljama OECD-a u posljednjih četrdesetak godina (Schneider, 2000), pripisan povećanju regulacije, poreznih opterećenja, nezaposlenosti i, konačno, slabljenju civilne kulture (Schneider i Enste, 2000: 82), to ne treba čuditi. U manje razvijenim zemljama, a osobito u zemljama u razvoju, zabrinutost vezana za NG, koji često ima ulogu dodatne mreže socijalne sigurnosti, zamjetnija je među inozemnim donatorima i financijašima (Eilat i Zinnes, 2000).

Bi li se i Hrvatska trebala brinuti zbog NG-a? Najnovija analiza dinamike NG-a u tranzicijskim zemljama, koja obuhvaća i Hrvatsku, daje materijal potreban za odgovor. Premda načelno, a dijelom i empirijski, autori studije potvrđuju ambivalentni smisao NG-a, njihovi rezultati – razmotre li se kao cjelina – upućuju na drukčiji zaključak. Kada je riječ o tranzicijskim zemljama, NG odražava “institucionalni neuspjeh”, tvrde Eilat i Zinnes (2000) i navode niz zabrinjavajućih veza:

- NG je negativno povezan s gospodarskom otvorenošću i obujmom investicija
- NG je negativno povezan s poreznim prihodima

- NG je pozitivno povezan s korupcijom
- NG je pozitivno povezan sa stupnjem regulacije gospodarstva
- NG je negativno povezan s razvijenošću bankarskog sustava i tržišta kapitala
- NG je negativno povezan s vladavinom zakona
- NG je negativno povezan s kvalitetom političke vlasti i razvijenošću civilnog društva.²³

Navedene povezanosti nemaju samo krupne gospodarske posljedice. Imamo li na umu cjelokupni društveni razvoj, veliki ili rastući NG ima destruktivno djelovanje. Koćeci razvoj gospodarskih institucija i (međunarodne) kompetitivnosti, te negativno djelujući na društveno povjerenje, civilnost i zakonitost, NG je fenomen o kojemu tranzicijska društva moraju voditi brigu.²⁴

Za razliku od Poljske, Hrvatska ne pripada skupini zemalja s malim NG-om (Eilat i Zinnes, 2000:45; Schneider i Enste, 2000:101-103). Prva procjena veličine hrvatskog NG-a bila je popraćena opreznim, no ipak zabrinutim komentarom koji je naglašavao kako jedna četvrtina BDP-a nije veličina čiji se utjecaj na službeno gospodarstvo i gospodarsku politiku smije zanemariti (Bićanić, 1997:24). Dakle, utvrđivanje eventualne promjene u veličini domaćeg NG-a izrazito je važan zadatak, osobito stoga što 1995. bila svojevrsna prekretnica, godina s kojom su nestale ratnoekonomske kalkulacije i prilagodbe.²⁵ Ustanovi li se da se u drugoj polovici 90-ih veličina NG-a smanjila, posao pisanja preporuka (za društvene intervencije) izgledat će bitno drukčije nego bude li dijagnostičiran porast.

Kakav zaključak o dinamici NG-a proizlazi iz ovoga rada? Kako bismo odgovorili na to pitanje, razmotrimo ukratko temeljne nalaze provedenih analiza.

1. *U promatranom se razdoblju razina oportunitizma smanjila, kako s obzirom na intenzitet, tako i s obzirom na rasprostranjenost.*²⁶
2. *Dobna je struktura oportunističara ostala nepromijenjena: najmlađa je dobna skupina i dalje najsklonija oportunitizmu.*
3. *Za razliku od oportunitizma, s kojim je pozitivno povezano, nepovjerenje u institucije se povećalo. Kao i prije, najsnažnije je izraženo u najmlađoj dobnoj skupini.*

---

²³ "Narastao NG vodi mrvljenju društvenih normi i nestajanju povjerenja u institucije sustava i pravnu državu" (Eilat i Zinnes, 2000: 4).

²⁴ Korupcija je dobar primjer (Johnson, Kaufmann i Zoido-Lobaton, 1998); premda NG može biti (i) rezultat korumpiranoga i stoga pretjerano reguliranog sustava, njegov rast *izravno* i *neizravno* (širenjem oportunitizma) potiče i održava korupciju. Takva je situacija dio svakidašnje većine tranzicijskih zemalja (Krygier, 2001).

²⁵ U situacijama visoke neizvjesnosti, kojima pripada i ratno stanje, moralni se troškovi zaobilaženja normi smanjuju djelovanjem "logike preživljavanja", a doseg kalkulacija se skraćuje. Nepredvidljivost potiče *kratkoročnu* racionalnost.

²⁶ Dok je 1995. godine određenu razinu oportunitizma iskazalo čak 72 posto ispitanika, četiri godine kasnije njihov se broj smanjio na 48 posto.

4. Osim jednoga, temeljni su elementi strukture sociokulturne dimenzije NG-a ostali nepromijenjeni²⁷; razlika se odnosi na gospodarski tradicionalizam koji je u međuvremenu prestao biti relevantan čimbenik. Razlog tome mogle bi biti promjene u općoj percepciji gospodarskog života prouzročene djelovanjem tržišnih odnosa.

Različito kretanje razina oportunitizma i nepovjerenja u institucije otežava razmišljanje o dinamici NG-a, uvjetujući ga pridavanjem veće težine jednome od dva čimbenika. Budući da ne posjedujemo podatke iz kojih bi se moglo zaključiti, primjerice, da nepovjerenje u institucije ima slabiji utjecaj na formiranje moralnih troškova od oportunitizma, taj postupak unosi priličnu količinu proizvoljnosti. Imajući to na umu, veću težinu pridajemo smanjivanju oportunitizma i pretpostavljenom povećanju moralnih troškova sudjelovanja u NG-u tijekom razdoblja 1995-1999. Dva su razloga tome: metodološki i teorijski. Prvi se odnosi na (vjerojatnu) *situacijsku refrakciju* (ne)povjerenja u institucije.²⁸ Drugi se argument temelji na teorijskom modelu koji postulira sekvencijski odnos između nepovjerenja, oportunitizma i NG-a (sl. 5). Budući da nepovjerenje u institucije prethodi oportunističkoj percepciji zbilje, dinamika posljednje bolji je marker NG-a. Je li moguće i obrnuto tumačenje, prema kojemu je naslijeđeni oportunitizam uzrok nepovjerenja u institucije? Odgovor je afirmativan, no takav slijed zanemaruje snažan inicijalni optimizam i povjerenje javnosti u institucije nastale tijekom političke preobrazbe i osamostaljenja Hrvatske početkom devedesetih godina.²⁹

Navedeni se zaključak temelji isključivo na analizi sociokulturne dimenzije³⁰; izravan utjecaj gospodarskih čimbenika (dinamike nezaposlenosti, poreznih opterećenja, djelotvornosti zaštite zakonitosti i sl.) na strateško ponašanje aktera nije bio predmetom naše rasprave. Polazeći od činjenica da je (a) gospodarsku situaciju u razdoblju 1995-1999. obilježio rast u odnosu prema prethodnom razdoblju, te (b) da opaženo smanjivanje razine oportunitizma nužno odražava pozitivniju percepciju društvenih transakcija, najvjerojatnijim držimo blago smanjivanje hrvatskog NG-a u drugoj polovici devedesetih.³¹

* * *

U skladu s tumačenjem prema kojemu bi *sljedeći korak* (u razumijevanju NG-a; nap. A.Š. i I.R.) *trebala biti preciznija analiza načina na koji negospodarski utjecaji (poput poreznog morala i stavova građana prema državi) djeluju na NG* (Schneider, 2000: 17), u ovome smo radu nastojali empirijski približiti dinamiku sociokulturne

---

²⁷ Premda su u bivarijantnim analizama statistički značajno povezani s oportunitizmom ($p < 0,01$), obrazovanje i veličina prihoda nisu se pokazali bitnim prediktorima u multivarijantnim analizama.

²⁸ Riječ je o već spomenutoj pretpostavci da je mjerenje 1995. godine zahvatilo situacijski nabujalo povjerenje u institucije.

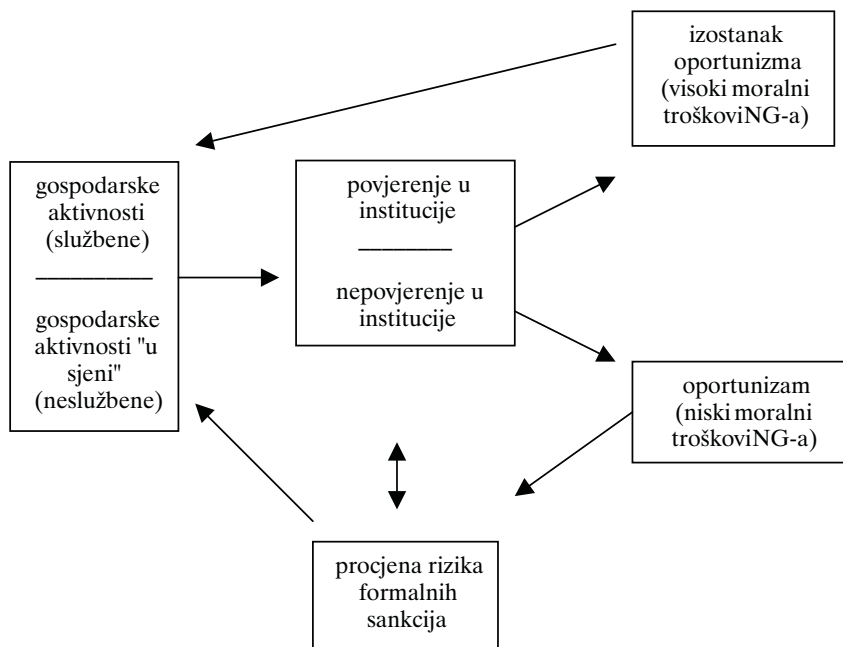
²⁹ Za empirijsko testiranje utjecaja situacijskih i naslijeđenih prepreka poštovanju normi usp. Štulhofer (1999:103-107).

³⁰ Koja, nije na odmet naglasiti, obuhvaća i *dominantnu percepciju* gospodarske situacije.

³¹ Rezultati ekonometrijske analize (Mikulić i Mađžarević, 2001) upućuju na znatno smanjenje obujma NG-a (više od 50 posto!). S obzirom na korištenu metodu, iznesena procjena, upozoravaju autori, "predstavlja donju granicu udjela neslužbenog gospodarstva u registriranom BDP-u".

dimenzije neslužbenoga gospodarstva u Hrvatskoj. Rezultati do kojih smo došli ne pružaju, nažalost, jednoznačnu sliku. Ipak vjerujemo da dopunjuju ekonomski pristup NG-u i potvrđuju važnost analize "egzogenih" čimbenika.

Slika 5. Model formiranja moralnih troškova sudjelovanja u NG-u

LITERATURA

- ***, 1997. Neslužbeno gospodarstvo u RH. *Financijska praksa*, 21 (1-2).
- ***, 1998. *Human Development Under Transition*. New York : UN Publications.
- ABRAMSON, P. and INGLEHART, R., 1995. *Value Change in Global Perspective*. Ann Arbor : University of Michigan Press.
- BASANEZ, M., INGLEHART, R. and MORENO, A., 1996. *Human Values and Beliefs: A Cross-Cultural Sourcebook*. Ann Arbor : University of Michigan : Institute for Social Research.
- BIĆANIĆ, I., 1997. Mjerenje veličine i promjena neslužbenog gospodarstva. *Financijska praksa*, 21, (1-2), 15-28.
- BIĆANIĆ, I. and OTT, K., 1997. The Unofficial Economy in Croatia: Causes, Size, and Consequences. *Occasional Paper No. 3*. Zagreb : Institute of Public Finance.
- ČRPIĆ, G. i RIMAC, I., 2000. Pregled postotaka i aritmetičkih sredina: Europsko istraživanje vrednota – EVS 1999. *Bogoslovska smotra*, 52, 191-232.

- EILAT, Y. and ZINNES, C., 2000. The Evolution of the Shadow Economy in Transition Countries: Consequences for Economic Growth and Donor Assistance. *CAER II Discussion Paper No. 83* [online]. Cambridge, MA: Harvard Institute for International Development. Available from: <http://www.hiid.harvard.edu/caer2/htm/content/pubsauth.htm> (09. 09. 2001.)
- FEIGE, E. and OTT, K., eds., 1999. *Underground Economies in Transition*. Aldershot : Ashgate.
- FREY, B. and SCHNEIDER, F., 2000. Informal and Underground Economy. In: *International Encyclopedia of Social and Behavioral Science, Vol. XII, Economics*. Amsterdam : Elsevier.
- FUKUYAMA, F., 1999. *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order*. New York : Free Press.
- GUILFORD, J., 1956. *Fundamental Statistics in Psychology and Education*. New York: McGraw-Hill.
- HALMAN, L., 1995. Is There a Moral Decline? A Crossnational Inquiry into Morality in Contemporary Society. *International Social Science Journal*, 145, 419-439.
- JOHNSON, S., KAUFMAN, D. and ZOIDO-LOBATON, P., 1998. Regulatory Discretion and the Unofficial Economy. *American Economic Review*, 88, 387-392.
- KIRCHLER, E., MACIEJOVSKY, F. and SCHNEIDER, F., 2001. Everyday Representations of Tax Avoidance, Tax Evasion, and Tax Flight: Do Legal Differences Matter? *Humbolt-University of Berlin Economics Series Discussion Paper No. 187*. Berlin: Humbolt-University.
- KRYGIER, M., 2001. *The Quality of Civility*. In: A. SAJO, ed. *To and From Authoritarianism*. Amsterdam : Kluwer.
- MATIĆ, D., 2000. Demokracija, povjerenje i socijalna pravda. *Revija za sociologiju*, 31, 183-195.
- MIKULIĆ, D. i MADŽAREVIĆ, S., 2001. *Procjena neslužbenog gospodarstva sustavom nacionalnih računa*. Mimeo.
- PORTES, A., 1994. The Underground Economy and Its Paradoxes. In: N. SMELSER and R. SWEDBERG, eds. *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press.
- PORTES, A. and SASSEN-KOOB, S., 1987. Making It Underground: Comparative Material on the Underground Sector in Western Market Economies. *American Journal of Sociology*, 93, 30-61.
- PUTNAM, R., 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.

- SCHNEIDER, F., 2000. *The Increase of the Size of the Shadow Economy of 18 OECD Countries: Some Preliminary Explanations* [online], unpublished paper. Available at:
<http://www.economics.uni-linz.ac.at/Members/Schneider/publik.html>
[12.09.2001.]
- SCHNEIDER, F. and ENSTE, D., 2000. Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences. *Journal of Economic Literature*, 38, 77-114.
- ŠTULHOFER, A., 1997. Sociokulturni aspekti neslužbenog gospodarstva – između oportunitizma i nepovjerenja. *Financijska praksa*, 21 (1-2), 125-140.
- ŠTULHOFER, A., 1999. Proces privatizacije u Hrvatskoj i hrvatska javnost 1996-1998. U: D. ČENGIĆ i ROGIĆ, I., ur. *Privatizacija i javnost*. Zagreb: Institut društvenih znanosti I. Pilar.
- ŠTULHOFER, A., 2000. *Nevidljiva ruka tranzicije*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.

Aleksandar Stulhofer & Ivan Rimac: Opportunism, Institutions, and Moral Costs: The Socio-Cultural Dimension of the Underground Economy in Croatia 1995-1999

Summary

Considering that the causes and dynamics of the UE are inseparable from the socio-cultural dimension, the authors analyse the dynamics of opportunism and (dis)trust in institutions in Croatia during the second half of the nineties. The analyses carried out are based on the earlier work in which the first author provided a theoretical conceptualisation of the socio-cultural dimension of the underground economy (Štulhofer, 1997). Measurement of the dynamics of opportunism and distrust in institutions was carried out on data obtained in the World Values Survey – Croatia 1995 (N=1170) and the European Values Survey – Croatia 1999 (N = 1003). The results indicate that in the 1995-1999 period the level of opportunism decreased, both in terms of intensity and prevalence. No change was observed in the age structure; the youngest age group is still the most opportunistic one. Unlike opportunism, with which it is positively correlated, distrust in institutions increased again mostly in the youngest age group. Considering the theoretical model in which the level of opportunism reflects the moral costs related to participation in the unofficial economy, the decrease in opportunism and economic growth during the second half of the nineties suggest a moderate reduction of the unofficial economy in Croatia.

Key words: unofficial economy, Croatia, opportunism, trust in institutions, moral costs, socio-cultural factors